

4 MAR 1941

491 (34)

PP 1-53

Chuni history and Custom

F. Vilakazi

1/53

Iyophwa umayigaza benomphume mteubui. umayigaza neve.

ukunibela kafuleyo K13/21

Amachumu naba thimbu
 kuthu unakufe omunye umu-
 ntu emizini kungashwo ukuthi
 ufile kuthiwe udemkile usi-
 bari bari. Shuzathumjwazi
 ngane esezingisa kuyabkelwa
 zihlabazikude neziseduzane
 kuzakuzwakala ngesililo kula-
 ba abaseduzane ukuthi sekho-
 shoniwe ka bari. Shuzosuka
 wonke umuntu useyo khalala
 naye. Sekuba yosililo eskhul-
 lu impela kuzakuthi nabaphu-
 ma kude bezwakale ngoku-
 khala nangokulandelana u-
 beya esililweni. Ukusanjwa
 isiceme kuyalandelwana. Ku-
 zakubonakala zonke izindlela
 amakhosikazi namadoda ku-
 landelana kuyiwa kokhala.
 Unakuyalwa kusanjwa
 ekuseni kusempondo zamthini.

15% of 1 = 2 = 0

indexed

sent from
F. Vilakazi School
P.O. Kalkbani
Dambanani

2) Kuyaye kutshelwane, ukuthi
 kusasa uyabona kabani.
 Abayizihlebo bayangalile
 langa eshonile. Mamuhla
 umbe bekude bawke eku
 seni kakhulu benzele uku
 fika kugala kunabanye
 abantu. Kuyekuthi uma
 sebengena lapho kushonwe
 khona bezwakale bekhala
 impela kakhulu izihlebo.
 Kuzakuthi kanti nabalapho
 bekushonwe khona besebe
 thule nabo bezwakale. Kuzo
 kuphele ukulila. Kuthatha
 isikathi ukuba kuthulwe
 akhohlwe eshonile. Abazo
 lila bafike bathi, "asazi u
 kuthi singathini wena wa
 kwabani. Nathi sesizo bongu
 emswaneni ngergezinkomo
 "Ufile" bese bebo. Nemusebenzi
 yomukuleyo ebimihle. Kuzothi

3) no ~~afelwayo~~ a phendule ngezi
 nyembe kukhalwe futhi, Ulu
 hami angazi ukuthi ngiqoba
 yini njengoba lona oshonile
 ubesizisa kakulu. Noma
 oshonile engelutho kuwusiko
 kubantu ukamutusa oshonile.
 Noma wayazi bunguka kuya
 ye kubongwe, kukhalwe futhi
 Uma kuyalwa kuyiwa
 komndala wakulewomuzi
 akukhalwa eynganeni kuye
 kuthi uma kushone umu-
 numzane ewenfazane ahlale
 abeke emucamo ahlale otha-
 ndane. kuzakuthi abafu-
 me naye baniphendulele
 kwabo ulayo ngoba yena uya
 khala. Uma kushonile o-
 makhelwana bayamfukami-
 sisa ofelwe balale khona a-
 ze ambelwe oshonile. Labo
 abazofukamisa oshonelwe be

40 za nokudla okuzodliwa a
 madoda ekade embela oshoni
 leyo nahade bekhona umma
 eseyalahwa oshonileyo. Ama
 dodda avuka ekuseni eyoku
 mba. Amba igodi ilingasho
 na umuntu emile ngoba kwe
 satshwa abathakathi ukh
 thi bazomwasa bambefile
 kuzothi umaselishona igodi
 nomama thuna kubuyelwe
 emakhaya. kuzakuthi ma
 ntambansa seliyoshona ila
 nga kuphunywe nesidumbu
 soshonileyo. kuyehusuke esi
 khulu idilile futu lapho.
 Sekuyoze kuphwe khona
 emathuneni. kuyaye kuge
 wale ngesikhathi kuyiva
 emathuneni. kuthi amadoda
 amathwale ngohlaka oshoni
 leyo esongwe ngezungebo. Asa
 zohamba phambili wona asale
 le amakhosihazi

5) Ukukhulunywa uma kuyi
 wa emathuneni. Kuyayle
 kukhalwe isililo abanye ba
 thule belusizi. Kuzakuthi
 uma befika khona ethune
 ni sebe - faka kugala okokweni
 ndlalala amacani akhe,
 nomugame wakhe, nesi langu
 sakhe, nebechu lakhe alale
 ehlenile. Kuthi ethuneni
 lakhe kufakwe nezintlezi
 ukhuzi nakathakathi baba
 mbeke uma betlu baya
 mumba. Lenziwa nendwa
 na encane ithuna lokumu
 khoselisa eshonileyo. Kuzo
 kuthi uma esefakwe be
 se izihlobo zakhe ziphonsa
 amagajana ziwathatha enhla
 bathini embithuna. Umase
 sekuphelile sekubuywa kuyi
 wa ekhaya. Sekusala amado
 da egibithuna. Umuntu u

10) lalisiwa kahle eboswe kahle
 ngezungubo abe lalangazo. Izi
 khali zakhe zibe secleni kwa
 khe. Sekubanjwa kuyiwa e
 khaya amadoda athi anga
 qeda ahambe ayogezwa emfula
 ni ngoba kade ephethe isidw
 mbu sofityo. Kuthi umabe
 fika ekhaya sekuyadliwa, nga
 phambi kokuba bacitheke bo
 nke. Uma sebedlile sebezoha
 mba baye emakhaya ngemizi
 yabo.

Isidumbu asphumi emini
 siphuma ntambama. Nona
 amathuma ekude nekhaya
 kulindwa lesokhathi sa
 ntambama. Uma isidumbu
 besokhathi emini izulu liya
 shaya emasimini liwise
 izimbuzi (isigotho) kuhlolishe
 lwa loko. Kuzakuthi izinga
 ne nomundeni wonke uzile

2) ungaculi, ungasini, ungajabu
 li. kuze kuphele inyanga ofile
 embelwe. Abadala bazila u
 nyaka. kuthi umasebekhu
 nula bese kuhlathwa inko-
 mo. kyonkomo kuthiwa nge-
 zo. Kothi ngalelo suku kubu-
 thane bonke ababe khona
 musuku embelwayo swafa.
 Ukuzubhalwa uma shudhiwa
~~idlo lopileyo~~ kuyajabulwa kusinwe,
 ngoba ndahwala busuke
 kubuningi ngalolu suku.
 Ukugeza kugezwa ngezintle-
 zi labo abebizile. Kuyay-
 kugalwe ngaleyo mihla uku-
 dumisa idlozi lopileyo. Kuza
 kuthi khona loko kudla
 kwengayo kubekelwe nedlozi
 lakhe ofileyo. Amakhosikazi
 umakhoashona umumunyan-
 asazogala ukugenwa abafu-
 wabo umasebe gezile.
 ends.

87

Umusebenzi wamachunu

Ukweluka amachansi. kona
 iwona musebenzi odumuleyo
 kwabenzazane. kusukela ezi
 ntombini, omakoti, namakhosi
 kazi. Izingane ezincane zona
 zenza amabobo, namacansana
 amancane, nezithethe ezinca
 ne, namasama. ziningi
 izinhlobo zotshani kwela
 se machunwini okwenziva
 ngazo lezizint. Incema, umwa
 na, nengogodwana, nozi, no
 halibona. nomusungizane.
 Ngizokhuluma ngencema yona
 beyithanda kakulu ekwenzeni
 amachansi. Incema itholaka
 la ezansi nojubela nenzani
 nenpofana. kuthe ngesekha
 thi sasekwindla amencane
 amakhosikazi ahambe ayo
 kukha yona incema. Ayikhi
 wa ehlolobongoba izulu liya

491

9. shaya. kuzakuthi umase
 seyisikile abayenayo. akw
 ngenwa nayo ekhaya iyaye
 yerekwe kahle emasimini ku
 thl. ebusika ibuyiswe ekhaya.
 Uma beyifake ekhaya kungu
 kabi yisikhathi luyashaya izu
 lu. Kuthu umaseyomile ithe
 ngise. Iye boshwe izithungu
 wana ezulingana igardla
 abanye ezinkulu kunaloko.
 Izithungo bencema ukuma
 sithengisa. Skuzokwelukwa
 amacansi ezintombi ezizoc
 nqusa. Icansi lenelwa izithu
 ngo ezimbili nomama sinye u
 ma izithungo zinkulu. U
 ma esemaringi amacansi
 bayaye bawathengise kwaba
 shadisayo. Icansi lilinye u
 be nomama st. Baye bawathenge
 ngezinkomo nangezimbuzi.
 Izintombi zwapuna ka

10) khulu ngo bazaba ngawo a
 macansi. Phela emachumini
 kusalalwa kuwona. Asayiswa
 kakulu impela. Umakoti
 uzanamachumi amathathu
 ezokwaba emizini.

Amunye amusebenzi we
 nceda, encinini ukuthungu
 amavovo nezithebe, futhi intombi
 uma iyoshada kufuneka
 izithebe namavovo. Konke
 lokhu okwabela abantwoku
 nye kusalela yena umakoti.
 Ngintombi esezgomile ziyawa
 funa amavovo nezithebe
 ukupha emia bamasoka
 ayo. Iwona musebenzi wama
 ntombazane ifundiswa ise
 nceda intombazane ukwe
 luka amacansi. Abafeloka
 zi baphila ngako ukweluka
 amacansi, nezithebe namavovo.
 Izithebe abiza 3/ Evovo 4.

11) Ukuyiwo wonke amakhosi
kazi akwazi ukweluka. Kune
zinyanga zabo ezakufundela. Ku
nyingo tshwala ngoba nabo bu
vezinyanga zabo.

Ukwenziwa kwecansi kuphoth-
wa uzi ~~luziwe~~ intambo nyengo
yolend ethengwayo. Basenziwa
icansi. Abanye baphotha u
halibona beluke ngaye. Abanye
njalo bathenge izintambo (u-
hala) usezehlalela icansi.
Uma esalitha ~~ulitha~~ ngayo
uncemayodwa. Uzothi ama-
bona ukuthi hlungile usezoga
ala ukweluka ngentambo
yozi nomama uhalala lize liphela.
Abakhuthile isant' huyenje.
Abanye inyanga yaphela.
Isithebe selukwa kanjalo
kodwasona esikhundleni se
ntambo incinisi. Isithebe
sithatha izinsuku eynhlamano
amasono amabili.

12) Incema uma khwiwa ayushwa
 a iyamonyulwa ukuzi ibe
 nde nomelana unjalo. Umel-
vana wona utshola kala eke-
kwini. Wenza amacansi ana-
hle kahulu wona kunencema
Putli icanse lomelana lidulile.
nawo zithungo zawo zidulile
kanti zicane kunzithungo
zencema. Zithungo esucane
u/4. Isucansi u/10/4.

Akumye futli okukhwayo
 inkofe. Inkofe yeluka izihla
 ndla zezindlu. yonake utshola
 kala ezinkangala. Iyamonyulwa
 a ukukhwiwa khwayo. Omunye
 umsebenzi wenkofe ukubopha
 uma kwakhwiwa indlu.
 abanye basebenzisa uzi
 abanye yona inkofe. nase
 kuthungeni izindlu zesintu
 iyasiza. Izintambo zokuduya
 zenziwa ngayo inkofe.

491

13) Umusungwane wona usiza
 uma kwenzwa amagonyo
 nezimbenge. uyakhiwa bese
 uyomiswa. Sekuthathwa i
 ngongodwane nayo isiyomi
 swa. Sekhanywa umaseyomi
 le. Sekuzolli emvakhoaloku
 isiphothwa nanyena. Kuzolli
 uma eselpha afakele ngom
 sungwane athunge ngengo
 ngodwane ekade iphothiwe.
 Uma ethunga uyayi sombu
 lula. Uyafaka emanzini
 ukuzelunge ingepheki
 uma elula. Zimbenge
 zona zibiza u 5/2. Umuntu
 uyenza amasontu amabi
 lo noma amathathu ku
 ya ngobukhulu bembenge.
 Kwenzwe nezgebetho zo ku
 vuna emasimini. Nazo
 zenziwa ngayoyona lindlela
 yo kwenzwa izimbenge

491 Chum tribe: dispute between¹⁴
headmen Baba + Mehlo

R13/21

14)

Impi yase mbanqweni

Lena kwakuyimpi yasekhaya
ngoba eyesizwe sinye Amachumu
Kuthena ngokugezwani kwenzu
na nabantú bazo (Bahlaba
na) barabana. Kuxabana
abase manyiseni nabase
mbanqweni. Emanyiseni
lapla kukhona u Baba we
nkosi ka Ulayisa u fowabo
ka nzondo. Embanqweni ku
khona u Mehlo u mpaka taba
Lamadoda bunsizweni ba
wo ayizandana foke sha
nba aze abayizinduna
wonabili. Kuthena ngoku
bona ukuthi uBaba unesi
godi esuncane kunesika
Mehlo. uMehlo wathukuthi
la ukuzwa ukuthi isigodi
sase manyiseni sinamandla
kunesakhe. Useyizovalenda
ba nusukwana kuphuzwa

15 Kwa Dumakude n Nela.
 Ukutli ngizwa ukutli nin
 a basethu bangweni niye
 hlulwa abase manyiseni. Se
 kullii igoo leinsizwa umfoka
 lembethe isilandula ukutli
 akukholoko. Usebala izindawo
 eziningi lapho impi yayhla
 nganle khona kufuniani
 seke ukutli abase Mubangwe
 ni abaphelile, naye futli
 uPhumathini lembethe erge
 kho ekhaya esemusebenzini.
 Nathi besizilungisele nathi
 ukuya emisindweni wa kwa
 ndawonde ngaphesutumbhangane
 nyengoba ndakunani ngokho
 na. nomthetheli bakhona
 iqhawe lelo. Ukuthulwa e
 ndlini kuhlth. Usephendula
 umnumzane umajola utli,
 "Wenzani wena wako ukhulw
 waqathela impina ingathi unba:
 aykhifuni lokuna?"

16 Abamhlephe baykhuzile
 ukuthi liningi igazi elicutha
 a abantu bayona? Waybulaw
 la inkosina? Umajola na
 fakazelwa uyena umfowabo
 ka nkomo umamba. Abaningi
 i bawumele u mehlo uduna
 ukuthi abase nanyisene
 bayeyiso. Umehlo uselikhapha
 uthi ukuba ngingayeka
 abantu bami babe abafu
 na baka Baba kungamane
 kube kanye. Uphumelini
 useimuzela ukuthi zonke
 izinsizwa zezigodi uyazifuna
 ukuba azibone kwathi ngo
 ngegibelo zabutha^{na} zonke izi
 nsizwa. Usezilandiso ama
 zwi enduna. Useytelewa
 ukuthi zonke izinsizwa
 ngolwesibili ekuseni zendle
 la lapha. Nebala zonke
 izinsizwa zaphelela khona.

17 Kuthena ngesikhathi sase
 nini zophuma emdlini laphe
 beziphuya khona utshwala
 wayesezaba u Phumendliu
 kwathi inxenye yabamba
 naye kwathi emye yabamba
 no mthetheli. Kuthena una
 iphuma bayinukisa, yayi
 celwa. Kuthena ehaba
 no mthetheli kwaba yona
 iyakuhlakaza impi yase
 nanyiseni. Abasekanyise
 ni base baziukuthinga
 lomshado ~~aba~~ abase mba
 ngweni bayabafuna. Nabo
 bahamba bekhonile be
 phelele impela. Kuthena
 una ibonane sekhoni
 le ilanga, ingasekho lona
 ka Phumendliu. Isicale e
 nkanizini. Kuthena una
 apike umthetheli waphango
 lako. Washo iziga khona laphe

18 yase iwa khona manjalo
 beyakhe. Ayeseuka ama
 nyisa esigqela intabandini
 engela ukuba ihlanganele
 engansi impi. Kuthena uma
 kunjalo yase ihlanga beza
 na impi Eyama-nyisa yaye
 ijizigaba epimbili lenye ihlwa
 ukungunda enye ihlwa ubandhwa
 are igoso lezizigwa. Kuthena
 ukuba ihlangane nalena
 ka ngunda. Ubandhwane esa
 phi uyikakela phakathi eya
 manjiseni yakhumbeka
 eka mthetheli usegonda khona
 enkanyezini Isphaya umuk-
 humbo lena eka Plumendlini
 Kuthena kuphakathi isiphe
 lele eka ngunda yavuka eka
 Plumendlini yaphenduka
 neka mthetheli bayishaya
 bayigothula eka ngunda kwa
 fa abantw abawu 7 ngale
 yomini.

19 Kuthena ukuba yahlulane
 laphe babaleka abasema
 nyiseni. basebefika kwika
 sandhwana bamutshena u
 kutli u Mgunda kasekho.
 wathukuthela wafa. wathi
 kayinikele khona laphe. kutli
 na umafike khona yakhe
 umkhumbi yezwakala eka
 phumendlini. Yayyadume
 lananyalo. kwazisa ukuthi
 na ba se manyiseni be begi
 lungiselele. yalwa kwafa
 abantw³. Laphe kwahlabana
 u mapushane nthenbu engase
 manyiseni. Ugobo lwakhe
 swase ka phungini kodwa ya
 phendula umnyango wakhe
 la amachungu ngokunge
 zwani kwakhe na bofowaba
 abayesebe funa ukhumbi
 lala ngendaba yanafa. Wa
 hlalane ngezizwa ezimbili

20 kwathi ukuba abonelo kw
 uPhumendlini wayikhumw
 la eyakhe yangend ehlathin
 ayiycha Amanyisa. Usebi
 zwa komakhulu uPhumende
 ini nomkhlo. Umkhlo icala
 uselebuyisela ngakuphume
 ndlini. ~~Ukosi~~ Isimkhlawu
 lisa izinkomo ezimbili u
 Phumendlini no Sandhlwana
 wahlawula ngenkomo. Kodwa
 namhlanjina amanyise
 nabase mbangweni ababe
 kani. Kubavelle musindwa
 na idumelana. ngesunge
 isikhathi kwehluwewona
 amanyisa. kufana naba
 semadlalanezi nabakwa
 Nvanalala. Nobobayazond
 ana. ukuba bayazandana
 kuzondana namantombaza
 ne akhona. Sekukamngi
 amantombazane elwa.

21 Abakwa hembe laba ba
 amacunu okuzalwa kuthena
 ngoxhathi kubusa umaci
 ngwane amachunu abalhe-
 la impela ibalabela uzulu a-
 ye aphonska ondirini. Kuth-
 na ngofafika kwawo ondirini
 use eyakha kwathi ukuba
 afe umacingwana kwase
 kubusa uPhakade. Uphaka-
 de yena akathanda ukuphinda
 la kwazulu esunyelwa u-
 hembe muni. Uhembe kwa-
 kumfowabo ka Macingwane
 kuni use omkhulu ka
 Phakade. Umacingwane use
 esuncane uPhakade. Seku-
 ba uyena uhembe obekela
 umfowabo esibambela uPhakade
 kwathi uhanga akayithanda
 indawo yasondirini. Esunyelwa
 amachunu amaningi. Usebu-
 buya esaka ngase theleni.

22. Sekutlho emwa usekabana
 u hembethe no Phakade. Use
 bona uPhakade ukuthi hlege
 amubulale u hembethe ngoba
 ebeke lesisikhundla ukusw
 ka kwakhe Phakade ekhumb
 bula ekhumbonini kwazulu. Use
 hamba namanye amachunu
 amaningi, amanye asala ku
 hembethe. Usepike ekhonzwa kwa
 zulu. ngoku bona uhlalo yakho
 na ingalungile usebuye esuka
 kwazulu eza esulungwini usakha
 laphe kukhona amachunu namu
 hla. Kuthena ngokusala kuka
 hembethe wabanalaka kubantu.
 Abantu sebebaleka bonke se
 bekhumbula kwazulu belande
 la u Phakade. Kuthena ukuba
 afe u hembethe iningi labantu
 labaleka libalekela ku Phakade
 beno hanga. Kwasekwela aba
 kwa hembethe. Inkosi uPhakade

23 Akhange esavuma ukuthi ku
 lize Amacum. Wathi abakwa
 lebethe. Kodwa ekusukeni a
 bakwa lebethe babe ngathu
 thani nabakwa lebethe nama
 cum. Kuthena ukuba afe u
 Phakade bagala ukuthatha
 na. Nengoba namhlanje se
 bethathana. Kodwa bona baya
 bonakala ukuthi bayibo abo
 se macumwini. Kuthena u
 hanga ngokubona ukuthi u
 nabantu abaningi walungu
 ukhulasele uPhakade. Wemu
 dumela musukwana ebuya
 kwagulu uPhakade. Kuthena
 bona ngase manjiseni impi
 yahlanganela khona. Uhangu
 wayehlangele nabakwa lebethe
 bakwa lamini. Kuthena u
 na idumelane laphe kwafuma
 niseko ukuthi induna ka
 hanga yengaba ukubulala u

24 nuntwana wenkosi yase ihlepho
 ka yona ibangaku Phakade.
 Uaphumelela uPhakade uku
 xosha uHanga. U katha yenawa
 yungaka dumeli wayesalindele
 utbena uku botaloku wabalaka.
 UHanga akhaziswa ukutli yena
 wabalaka washonaphi ngo baw
 kwatli eseyovuni bezela u Phakade
 abamange besamuthala. Abaning
 bathi wakhamba nenkosi yakwa
 Olamisi washiya umuzwa khe.
 Yungako namhlanjina emacumi
 Ini u fumaniisa umcumu hanga
 labo ke bayungalo ka hanga
 Indira eyahlaphuka uHanga
 ukhadla. Ukhadla kwakuyindoda
 ehlaniphike impela kakulu
 Uyena futli sebabalaka ku
 hlabette waze wafika ku hanga
 wafika nabantw abaningi ku
 hanga. Uyena futli awenza uHanga
 alwe no Phakade.

25 Kuthena ukuba akuywelo ku u
 Phakade wayesemufunela isw
 hokumubulala. Kuthena mhlal
 impi yamacunw iyobulala u
 ngotshana inkosi yamalala wowu
 thula unuwungano wenkosi uku
 tti ifuna ukumubulala ngoba
 yesaba ukutshi nayo hlezi ayenze
 shabi. Kuthena kusa wayengase
 kho uhlada. Usephaka impi u
 kumulandela uPhakade kuthena
 ukuba avela ebusuku izibuko
 ebeke kwazulu kwelungenhla wa
 phumula ngoba ecamanga ukuti
 uPhakade angeliwele futshi ukupe
 la ngoba ukhaleke kwazulu. Utshena
 ebona wobona ngenzi. Okamange
 esaphumelela ukhucasha. Wathi
 unna sefa. Nige ningibonise le
 izintandane zamu wayesho aban
 ka shada isigubulu sakhe so
 nke. Nebala inkosi uPhakade ya
 baphatha kahle laba baka shada

491

26 Namuhlanjena basagwelle kwe
 lase macumwini abakwa slada
ukubukuda ENDS

all
 Chuma
 can
 swa

Latha

Umukhuba kumacumu ukw
 bawonke umufana akwazi
 ukubukuda. Namantombazane
 ayakufundela ukubukuda ngo
 ba alaziwa eliyisilima lempu
 kwathi inkosi yakwa katha ba
 kwa slamin ngokungafundisi
 izingane ukubukuda. Yaphonse
 kaemufuleni yonke impi yayo
 nezingane ngisho nayo mba da.
 Sekuyi sigo kulabo abangakw
 azi ukhulamba ukuthi ninga
 bakwalatha yinina? Ukuzi isho
 ne emangini impi ka katha
 wayebalekela amacumu wafum
 arisa impi ^{na} igwelle impela ka
 khulu lingathho isu lokwenza
 ngokunye. waquba izingane
 phambili nonina kwemkazo
 na kugala kwalandela impi.

27 yakhe naye. Izinkomo zaphume
 kela ukubela ezinye zemukonayo
 kwakusebusuka ngaleyonini.
 Uthera epika uPhakade kwaku
 gcwaza emupuleni. Isizibona i
 zinkomo eyase macurwini. Isi
 bonafutli ukuthi umpula uyang
 enisa. Isikhumula lapho ilindela
 ukusa. Kuthena ekuseni kwasa
 izinkomo zingasabonakali: isi
 wela iya izifumana kuthena
 uma izifumane yabuyarazo. Ku
 athi nomeni sunakude wapha
 nezinye izinkomo ezokhonza ku
 yina uPhakade. Igama lakhe
 kunodabula. heli lokuthi umel
 mneni uliganjwo uyena u
 Phakade. Sewukwada kwama
 unu. Kwathi uyiba ngokhansa
 zawumuhlanabi. Ziningi futli.
 Kuyekuthi ngezikhathi zasebu
 siha abafana ubapumanise
 ezizibeni emupulu bebubuda
 khona.

Badlala kuzi kube ntambama
 abancane bayashesho ukuya
 ka^{yo}bona. Kuthi nomna belwa
 nomna umufu ugcwile ba
 wile. Kuthi abangakwazi ba
 wezwe abanye. Into yokugala
 ukufunda ukushaya idamu
 abancane bagaliwa ngalo.
 Kuzotho una sechwazi uku
 shaya idamu bafunde uku
~~gwile~~ ^{gwile} mwa kwaleku ukuhl
 amba. awehlulekayo. Bayanu
 thatha abakhulu bamucwile
 se ngamabomu laphokushona
 khona. Kuthi una sebona
 ukuthi uyagcwileza bamny
 ule. Usezokala novalo njalo
 alinge ngawonke amandla
 akhe ukufunda. Kufana
 nokufundela ikwele nako onga
 kwazi ubanjelwa umufunda
 makwela. Ichwazi olimisi lwak
 he. Izakuthi ingamuluma ulimi
 abufunde ikwela.

PP

ziringi izindlela ababukuda
 ngazo. Bathanda kakhulu
 uma amanzi edungekile e
 maringana. Kuyekuthi abo-
 ncani, abangafundakale
 babe ngasibhlabona, kuthi
 asebhazi ukubukuda baye
 ngenzansi. Izinto zokubuk-
 da umhlanga, notshani, nezi-
 nhlanga, nanga mashumbi a-
 mabaysikili. Umhlanga
 uyakhiwa uboshwe ndawo
 zombili. Sekunhwa abafu-
 ndangawo umhlanga. Kuthi
 abancane bona benze nge-
 zinkhanga. Abakhulu bava-
 ma ukubukuda ngamashu-
 mbi amabaysikili, nange-
 zigubu zamawela. Kuthi u-
 ma kukhona oshonayo a-
 khizwe abakhulu. Bona ba-
 yakwazi ukucwila kakhulu.

66

kuyenzeka ukuba bahambe
 bayogala izinyosi ngamabo
 ma ykhona kuzobonakala
 abakhwazi ukuchwila. Zithi u
^{ma} zibasukela bayocwila emfuleni
 ni. Kuwama abakhulu eseb
 kwazi khucwila isikhathi esi
 de. Umashubu bawafaka ngo
 phansi bawabambe ngezandla
 eputtiwe lamashubu. Badim
 vide bewasaphambili ijingoba
 behlamba ngezandla, besebwa
 cindezela esiswini abahluthe
 le abasephambili. Nomhlanga
 bawenza kovaloko. bawufake
 ngaphansi bawucindele ngesi
 su uwona uzobahluthele u
 ma bewudedela. Akakhwazi ukh
 nuka umntu ofunde uku
 hlamba ngomhlanga, neshubu
 nesigubu. Isigubu siyabanjwa
 naso idonselewe esiswini sibuyesi.
 yekwefuthi

Amagaligi

Amagaligi amanye umuse
 benzi wabafana izinkomo
 ni basenacuwini nabakho
 na lapha ehalabasi. Kodwa
 usuyafelile kuleli laseka
 labasi. Kuthi ngesikhathi u
 ma izinkomo zidla amahla
 nga ngesikhathi sasebusi
 ka, abafana bathathe ama
 bce amancane asale ensi
 minuma kuvunwa bawo
 sike kahle ngeminiese ba
 wenze amasondo. Sebezotha
 thia izinkomo nazo bazi
 sike kahle. Kuzobotshozwa
 izinkomo nebecelele. Ama
 nye amagaligi anama
 sono amathathu amanye
 anamasondo amabili ama
 nye njalo libelinye. Sekuzokw
 enziwa nezingolofuthi. Amaga
 ligi awokujaha umabedlala.

491 Ukhaka amanzi ngokhane³²
OK13/21

30

Umkhaka wamanantombazane
nabo abafana. Kuyenzeka
ukuthi amantombazane
alinde emasimini laplo
kungekhokhona amanzi e
dugane. nabafana futli be
lusele ehlane laplo kunge
khe khong amanzi. Kuzo
thunywa omunye umfa
na akhambе ayokuba a
manzi ngokhane. Usezokhaka
ukhane abubophe ngapha
nangapha, uzothi unafu
ka emifuleni abumule
ngamanye afake amanzi.
kulebutshani obuyithungo
usezobopha ngaphanangapha
usetshatha ithungo esi
bekhaphansi abuye asibe
kise phuzulu. Wenzanjalo
njena uyagijima akhambе
kancane. Kuzosuka omunye
njalo kuzе baneliwe abaphu
ayo.

31

Amunye umudlalo waba
 fana umabelusile uku
 bumba. kutatshwa ubumba
 kuyive nalo lapho kuzokwe
 luselwa khona. kuzothi la
 pho kubinywe izinkomo. lezi
 zinkomo zizogathwa. kuzothi
 umasezome kancane besazi
 yagathwa. zonke lezizinkomo
 zivamagabana azo njengezi
 nkomo zempela. Umasezome
 ziyagathelwa. Umase bediniwe
 yeloko bakumbelzingola na
 makhuba kutli abanye
 kube abelungu lapho kuthe
 ngwakhona amasaka. Seku
 zobunywa nezinkabi zokw
 donsa ingolaleyo. Uma ku
 ngathathwanga izintethe za
 bophozwa emalunde kwaba
 ifiona zidonsa lezizingola
 namakhuba. kubuye kubu
 nywe amashashi nabantu bo
 kuzibela.

Wilekazi kwakwumufowa
 boka Sobuzo-nkosi. Kuthena
 ukuba umpandese wenkosi
 abulawe kwazulu ababla
 lisana kakhulu u Wilekazi keno
 Sobuzo. Umpandese welenza
 u Wilekazi. Kuthena, umma ecela
 u Wilekazi ukuba kubhalewe
 yona impela inkosi yamazulu
 wala u Sobuzo. U Sobuzo wayo
 wesaba amazulu yingako engo
 kumanga ukuba mawabla
 selwe amazulu. Amakwazi e
 ehlukana kakhulu amanye a
 munela u Wilekazi amanye
 avunela yona u Sobuzo. U Sobuzo
 uyena suweyinkosi. U Wilekazi a
 kuyena ngenipela suwakabo be
 khekhe ngamisa. Yona u Wilekazi
 owasendlini ecani kuyise,
 Kuthena ngenipi yamazulu

K13/21

491

11

Namawazi ^{benzani} kampanoni uMakazi
 ahamangevuna ukuledela.
 ngalenyimpi elulwa amawazi
 zi. Wathukuthela u Sobuza kw
 amusukwana uMunela impi
 ukuyovumbela emuzini ka
Makazi uMakazi wayenomun
 zi omkhulu impela. Puthi kwa
 kuyindoda eyayesabeka. Bahu
 fumavisa omuzini wakhe omu
 khulu eKanjwayo. Kuthena
 ntambama kwa buya inkabi
 yakhe enkulu yega ikhaya i
 bodla. Wazi uMakazi ukuthi
 ikhona impi eyayo. Usethena
 amakhoshazi ukuba awa
 phume nezungane. Aphuma
 lishona sathwalele abeka
 kwazulu. Usala uMakazi
 uzinsizwa zakhe elude la
 impi eyayo. Wayazi ukuthi
 iphuma ku Sobuza

36

Kwathi abanye abantu ba
 kwa nyembe iyibona babakhe
 lene naye babangakuye u
 Mlakazi. Izinkomo zabamba
 kanye namakhosikazi. Kuthu
 na lebusu ~~yo~~ yzwaala impi
 kaLabusa. U Mlakazi akahlala
 nga phakathi emuzini wakhe
 wamisa ngaphandle nempu
 yamadodana akhe. Inkosi
 yiyimesaba kakulu impela
 u Mlakazi. Kuthena uma ifide
 yadumelana yathi ngoku
 dumelana yaphathana. Ku
 thena kuphakathi bamuwi
 sa u Mlakazi. Uyena babe
 unqondile kodwa wawis
 a abaningi ngapambi
 kokuba afe. Kuthena uma
 esele abaleka amadodana
 ka Mlakazi. Uthema uma ebe
 ke kwazulu esaba yena u

37

u Bugana. Asephiinda e
 muva khona elwazini. Ama
 nye awamange esevuna u
 kuphinda emuva. Kwathi i
 udodana ka Makazi ekulu u
U Mashandu yabcha enyase
 ukhuyoz ~~khonze~~ kube
kumbi (Abelungu) kwathila
 ba abasala bakha umuzi
 ka Makazi. Kwathi laba abo
 hamba bahlangana nezimpi
 abaphumelela ukhuy nze
 laplo bechekhona. Yena u
Mashandu wafela ngase sande
 wana yimpi zakwazulu. Kwa
 thi abanye batholwa khona
 kwazulu kwathiwa abakwa
Blane. Namhlangana abo
 kwakakazi nabakwa Blane
 bathathana njengabantu abe
 khonze. Futhi sebeyathathana
 na.

~~ENDS~~

Uthema ngesekhathli kubusa
 uMswazi ngempi ha Dingana
 ethema uzulu akalande izinko
 mo zakhe edwagini amaswazi
 angena emugedeni nezinhomu we
 hluleka uzulu ukuzi thathla
 waze wathumela abambhlophe
 ukhumulanda la lego nkomu. Impi
 ha Dingana yayhamba nondlela
 aze azikhupha amaswazi ngokw
 fa kwabanye bawo bebulawa
 isibamu. Kwakusewuthe la
 Malambule wkhosi ngalagonini
 manjina wafikhatla izinkomo
 zasemuzimkhulu uMalambule
 Uthema esazifuna uMswazi a
 habe esaziveza uMalambule
 usemuhlasela uMswazi. U
 Malambule usya enkosini
 yakwa Sigweje yakwathunene
 Sekutli khonalapho uMswazi
 uschlasela uMalambule noye
 usigweje.

39

UMalambule wagonda kumpu
 ndisi omhlophe webandlala
 se Weseli Ummeli Allison.
 Usehla umfundisi ebeka kwa
 zulu. Usemisa emuthonjaneni
 umfelozi emhlophe ngase Silidi
 Kulapho atshala abanye ba
 kwa Silakazi abase bawo ngo
 kutli abakwa Nlani. Kapha
 bahlala naye umfundisi u
Ummeli. Kwathi abanye ba
 kwa Nlani ababe phindekho
 na emuva kwawazi ngokwazi
 ukutli inkosana ka Shaka
Nlani yabaleka yashona nga
 kwazi nabo bashona nga
 khona behamba no Sigweje ku
 thena Ummeli yena wabur
 ye wendlula wshaka e ngansi
 ukutali. Sebctli ngokuhlala
 sebebuye bemlandela u
Ummeli. Kwathi abakwa Ummeli
 bamashiya u Nlani balandela
 u Ummeli.

40

Samufunwanisa u Edendale.
 Kuthena u Sigweje wabuye waya
 kwakha kaklatkhulu kaplo
 bekona manjina abakwa
 kune. Abanye bakwa Nla-
kazi balandela baye bakha
 khona e Edendale. U Nlani wa
 sala yena yingako namhlanje
 na bebaniyi abakwa Nlani
 abapluma e Lididi. Kabakwa
Nlakazi sebagele enzansi
 e Mvoti nase Edendale. Umuny
 ombi wabo yiwona kona. U nd
Nlakazi awamulandela ngaba
 wonke u Sigweje amanye asala
Phela ingalo ka Nlakazi yayi
 ningi. U Mazwane Nlakazi wa
 salayena tze wasuka muva
 ingalo yakhe sengake ngakhu
 lunangayo. U Zikhali, nona
klasele u Bevule. Kaba baha
 nba u Nyanayenja wenhosi
 yase Swazini. Namhlanje ba
 khela u banulake.

41 Kutlenna ngempu ka Ndwandwe
 oyena wayebambele u hudonga ka
Mawazi ngoba esemncane. Uthe
 na ngokutlanda ukubusa u
 u Ndwandwe wase uyanubulala
 u hudonga. Amawazi athubh
 thela impela ngoba aye emutha
 uda umawazi kundenfwabo
 yise u ndwadwe. kwase kwela
 impi enhulu phakathi kwawazi
 zi. Umubulala u Ndwandwe nay
 lempi yabla iwaka minyaka
 yonke. yayijenge ye ndelana
mathelamali. Abakwa shaba
la abangamulandelanga u
mbekwa balandela yena ngolo
 ba nyakanya bama swazi
 kwathi abakwa ntanda baba
 nba nongazana balandela ye
 na u mbekwa shabalala kodwa
 a laba baba kahlulu impel
 a ngendaba yanazulu. kwasiya
 kala unonjenge awabaleka wawe

Amawazi hit.

42

lela esilungwi. kwathi naba
 sindayo bahamba belahleka
 ejindawo zonke njena. kwathi
 isizwe sika nlanda sadukelana
 hanyalo. ziringi izizwe egaduke
 laka ngempi yamaSwazi enge-
~~nankosi~~ kuthena ukuba axole-
 lana kwabakwa uMbandeni
 enhosi. kodwa yena wabusa
 kabi walibala utshwala besi-
 lungu. kuthena noma efuna
 ukubuyisa bonke abantu ba-
 hanyisi akaze aphumelele. Aba-
 nange besavuma ukuphinda-
 emuka elwazi. kwathi abakwa
Jwala babulawa ngoba benga-
 savumi ukuphinda emuka. Aba-
 nye babalikelele esilungwini
 abanye bagonda kwazulu
 base beyakhonzaklona. Aba-
 ningi beza enhosini yakwa-
 kuzene bakhonza kuzona
 ngoba yahamba nomalambula.

Swazi
 list

491

K13/21 Abakwakwa kumene.

43

43

Kuthena uhuba kufe umlangwa
 kwabakhona uhuyondana
 kwabaka sigweje. Kuthena indo
 dana ka mlangwa yaba incane
 etanle ukubusa. Kwase ku
Khethwa u Robert kumene umfo
 wabo ka mlangwa. Uyena owa
 busa isikhathu eside impela.
 U Robert ana u Bufe. Kuthena
 uma esephuma ebukhosini
 esekhulile u Mbulungwa wa
 cca induna kayise u ndujana
mlipha uhuba balwe no mkulu
nylwa. Kuthena uma esephe
 ngisele impela u Bufe uhlwa
 kendodana yakhe wakulwa
 u ndujana. Okwenza u ndujana
 akhize yingoba u Bufe aka
 manganyo indodana. Phole
 wabuka ukuthi akuyi kusiza
 lutfo. Abantu abaningi ba
 bergamuthandi kahle u Bufe
 wayephuzo kakulu ukhwalu
 ukuba.

of Wavabank
 Hlathekeke

44

Uthema ukhulunyelwa
 efunda esihlani sasohlange
 (Ohlange) walandwa ngoba uqinise
 efuna ukuphumba impi endle.
 Abona Amaswesi ukuthi
 akusalingi. Walandwa esihle
 ni umfanalona. Kuthena musu
 kwana ~~ebekwa~~ inkosi ekhishwa
 u Bufeli kwakhona inkosi e
 mhlomphe yase Dundee nenkosi
 yamaswesi yase Wesselsmed
 u Peli Anca. Inkosi yadlalelwa
 izingani zizidala. Phela ukuba
 kubekhona isihle kwa sigweje
 yinganya kayiso umbango owasi
 landa emgungundlovu wacele
 ukuba sibekhona. Kwaseku
 vulwa isihle sabwa Hulumeni
 kuthena nokufika kwa Masoma
 kwaklathubulu asigwa uyena u
 mbango wawanika indawo. Aba
 nye bakwa sigweje bakhona
 lapha ekalabasi nasenyanyadu
 ends.

45

Induna yalaba abase Kalabasi
 u mahlala nkosi. Uyena obeke
 isifunda sabakwa nkosi abakule
 li nabakwa kwala. Njengoba ngo
 shio abanye bathi ngokubona u
 kutli umibuso wase swazini uya
 khupha kuliwa njalo. Njengoba
 ngesikhathi sika mswazi kwaku
 ngaphumyelwa kwakubuswa nge
 gazinjalo. Isizwe akngabonaye asi
 hlasele esakwazulu. Manjina
 nabolaba abakwa kwala bathi
 bangapumanisa abakwa sigweje
 bebazi naphambili bazinide
 la kubona kunokuzi nikela.
 kwamanye amakhosi. Nabaku
 a ntshingila bazinikela ekhosini
 yakwa sigweje ngesikhathi u
mlandeni ubuyisa zonke izizwe
 ezabaleka ngisikhathi kungekho
 nkosi eswazini ukufa kuba
hudonga benu ndwandwe. Yizigaba
 isizwe sakwa sigweje sisikhululo
 uyena.

46 Uthema angafa u nduzana mlipha
 kwase kungena umfawabo esikh
 undleni sakhe. Laba bakwa
mlipha abesuthu abahamisa
 naye u Mumeli ^{Alison} umfundisi omile
 phe. Uthema efika nabo eswazini
 basi bekhulwe. Kwathi abakwa
 bunene bakalwa nabo kubona
 kumfundisi u Mumeli esontweni
 ease (Weseli) kuthena noma u
 sigweje ebacala no Mumeli wa
 kumbanabo laba bakwa mlipha
 abubona abakwa mlipha ehulu
 heni abakwa Malife. Kuthena
 ngokwehlulisa u Malwazi u
 kutli Malife bathi mlipha. Nambel
 anjina se beyehlukana nabakwa
 a Malife Inkosi u Mkhulungelwa
 shwamanjina unenkosi aq; eyodwa
 a iyibhelwayona kunayise. Indu
 na yayo umphandla mlipha
 laba besuthu bakalamphe
 bayisizwe kwelias sigweje.

Indlala

Kuthena umma cafile uhudo
bens ndwandwe impi yaqube
 ka ngamandla. Kuthena uku
 ba kubekhona impi yasekha
 ya kwashiselwana amsimu
 nezinkomo eziningi zide zibale
 ka nalaba aba mukayo e
 swazini. Kuthena ukumuka
 ku mbhwa shabalala zaphu
 la izinkomo zamalwazi naye
 umbhwa akazenzanga izinkomo
 lizo. Kwathi uzulu wayidlayi
 ningi endleleni. Uthena iguba
 uhanbo lwakhe ebalekela.
 yena uzulu wahamba engasa
 dli lutho. Kwathi izincizwa za
 sika izihlangu zazo kwaba
 yizora zizisiza ngazo ngendaba
 yokudla. Kuthi umabefika
 endaweni ezinyamazane
 bahlale phansi balibale
 yizo izinyamazane.

48

Kwathi nasemuva eSwazini
 kwanjalo. Ykhona ekwenza
 impi yezingane impela. Eyezi
 ngane ngoba kwakubangwa
 abantwana benkosi. Kuthene
 ukuba ipheli impilena indla
 la yaloku igubeka ukuya
 phambili. Amaswazi ayise
 nyonyobela izinkomo zikazulu
 kuthi emuva kwaloko uyisi
 wayilanda ujenqabuzala. Ama
 swazi amaningi ehlukana
 uqeqindawo eyiningi amanye
 eza esilungwini. Kusize ukh
 fika kwaba mhlophe ukuzc
 indlala igaphela. Kwavela
 izigebengis zantshontshela a
 mankanyane emugedeni. Kwa
 thi namagula adliwe ka kho
 nam emugedeni. Kuthena nona
 inkosi ikuzama ukuba kuphe
 le loku kwafumaniseka ukh
 the iphuleka. Kwabuziwa aba
 mhlophe.

49

Izinyamazane.

Abantu bamhswela ngezi
nyamazane zohlolo lwaku
bo. Amayulu njengoba enola
ka slungaka bamhswela
ngezinyamazane ejimbi. Njengoba
ngishilo ukuthi u Nelakazi
balindela impi ka Salusa
efuna ukumbulala kwenza
izinyamazane. Abakwa Nelakazi
kuzokheni bamhswela
wa ngencele u tindamkhonto
Yingabo laba bakwa Nelakazi
bchanya bangabaleki noma
impi isifike. Kakhundleni
soku baleka bayalindela. Ku
uyengayo insele noma ibona
ukuthi izobalawa ayibaleki
isimuze imenjha itindela
noma abantu bebalingi. Loku
umkhulu wabantu uku
mhwela ingano musukwa
na izalwayo.

50

ngempela uma ingane inga
 zange imkiwelle iyaye ife. U
 ma ukuthi ingane ayimki
 selwanga ngezinyamazane za
 ku'ozaphelela ibayisiluma. Ku
 thi inyamazane abanukise
 lwa ngayo abayidli. Abakwa
vilakazi abayidli incele ngoba
 iyona nyamazane yabo. Aba
 kwa mvimbela abalidli i
mvimbela. Noma egula umuntu
 wakwa vilakazi. Abanukise
 lwa ngamaphutha ipole ngoba
 angafa nokufa. Abakwa kunene
 abayidli inwinyamazane
 yakubo. Umntwana umki
 selwa wukaphansi esandaku
 beletwa. Uma kuphuziwe uku
 ba anukiselwe uvama uku
 ngaphidi kahle nalaba aba
 beletela ebedlela bahamba
 nayo izinyamazane. Umabe
 ngaphathanga umkiselwa
 ekhaya.

51 Ngomuthetho wakwa Melaka
 umntwana esive akagu
 dwa ekhāda aze akhulle abe
 nemunyada emhlam kande
 agundwe. Uma esagala u
 kugundwa uyaye agundwe
 ugogowakhe. Futhi swakwa
Melaka umntwana aka
 pheshethwa ngoba laba ba
 kwa Melaka amapheshethwa
 izithokelelo zabo. Uma ungakhe
 umuphethwe bangalwanawe
 ngoba bayethemba ukuthi
 usuke abuyisima umntwa
 na. [Abakwanyembe bona a
 babudli ububende benkomo
 nomra imbuzi. Kuthena abaka
zabo nyembe inkosikazi yakhe
 yafike yabuthanda kahulu
 ububende. Kwathi ngelinye
 elanga yabuntshontsha yathi
 umntwana akabuntshontshe
 umntwana waphenduka isili
 ma.

52

Basebebona ukuthi lenkosi
 kayi yadla ububende. yase iya
 vhoswa ka nyembe. laba aba
 kwa Nlakazi kuyenzeka ukuthi
 uma inkosikazi ifike ayawu
 hlomphe umuzi yabanomur-
 sindo yachaya izingane, ya
 thetha nabase muzini ukuba
 isheshe ukhumbeka imhlabeni.
 yingoba basawakhonza amadlayo.
 Uma kothi kufuneka ahlonphe
 umuzi, skwesibili ahlonphe
 uyise wendoda noma engasa
 sekho. kufuneka futi ama-
 bele bonke akhumbanele uyise
 wendoda ukhaye abenhlaukha
 yakuthola inzalo. Kulaba ka-
 kwa Nlakazi basayithola inzalo
 bonke ngokuhlomphe umahlase-
 la noma engasekhonza. Kuthi
 noma kwenziwe ukhwalana
 obuncane lusale ukhamba lu-
 ka mahlase la idlozi.

53

Uma kubekhona inkosikazi
 eyephule lomuthetho ibonaka
 la ngokuhlupheka ingalweni.
 Phela kuye kutli umaseku
 kubi mhlambe amunye enga
 beletli kahle besukuphuma
 umasambule inkosikazi ka
 mahlasela eyona isekhona noma
 ingasaboni nasemehlweni ithethe
 namadlozi. Kuzalili lona osebu
 nzimeni kutliwe akavume
 izono zakhe. Usezizimazontle
 bese uyag khululeka anga
 qeda ukuyi noma izono zakhe
 noma kambule useyothetha aze
 akhululeke osebungimweni.
 Uma ingazimanga zonke
 izono zakhe wanya ukufelwa
 umntwana umakungamuka
 ngayena. Yilololu usiko lwa
 Madphephetho. Kuyaye kutli
 umnyaka wonke khulashwe
 kubongwe amadlozi.

End. 5. 491

End 491